

відзначимо, що у 1937 р. зникли товариства з оборотом до 6 тис. зл., найбільше було кооперативів із обігом понад 24 тис. зл. [7, 189 – 190]. Основними недоліками рільничо-споживчих кооперативів були надання товарних кредитів та брак власних капіталів. Загалом баланс кооперативів у 1935 – 1937 рр. був додатним. Прибутки кооперативів на Волині у 1935 р. становили 30100 тис. зл., у 1936 р. – 79400 тис. зл.; у 1937 р. – 98400 тис. зл. [8].

Можна сказати, що діяльність рільничо-споживчих кооперативів була досить продуктивною. Налагодження їх співпраці з Окружним СР і ЗГК сприяло створенню умов для проведення ефективних та результативних збутових операцій, які через обмеженість економічних і організаційних можливостей не могли бути доступними для окремих кооперативів, а тим більше для індивідуальних селянських господарств. Прибутки сприяли швидкому зростанню власних капіталів, які спрямовувались на розбудову осередків і зміцнення централей. У процесі розвитку сільської споживчої кооперації мінявся тип селянського господарства. З багатогалузевого воно перетворилося на товарне, монокультурне, спеціалізоване ринкове господарство. Діяльність сільської закупівельно-збутової кооперації стала важливим фактором розвитку аграрного сектору економіки Волині.

1. *Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1935 rok.* – Warszawa, 1936. – 72 s.

2. Молочарська кооперація на Волині // *Рільник.* – 1935. – 1 вересня. – Ч. 16 (29). – С. 253-258.

3. Ідемо наперед // *Рільник.* – 1936. – 7 червня. – Ч. 11 (48). – С. 168-171.

4. Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 4, стр. 68.

5. Сільські рільничо-споживчі кооперативи на Волині // *Рільник.* – 1935. – 10 вересня. – Ч. 17 (30). – С. 274-277.

6. Кооперативний з'їзд у Луцьку // *Волинське Слово.* – 1938. – 3 липня. – № 19. – С. 3.

7. Висліди праці рільничо-споживчих кооперативів на Волині // *Рільник.* – 1938. – 12 квітня. – Ч. 15 (111). – С. 189-192.

8. *Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1935 rok.* – Warszawa, 1936. – 72 s.; *Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1936 rok.* – Warszawa, 1937. – 48 s.; *Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1937 rok.* – Warszawa, 1938. – 116 s.; *Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1938 rok.* – Warszawa.

Т.В. Оніпко

СПРИЯННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ АРМІЇ: РЕТРОСПЕКТИВА 1920-Х РОКІВ

З'ясовано, що вітчизняна споживча кооперація у 20-ті роки ХХ ст. здійснювала активну добродійну діяльність щодо матеріальної, продовольчої та культурно-просвітницької підтримки червоноармійських частин.

Ключові слова: споживча кооперація, армія, допомога, добродійність.

The article focuses on the fact that in 1920s of XX century domestic consumer cooperation carried out an active charitable activity concerning material, food, cultural and

educational support to Red Army units.

Key words: consumer cooperation, army, assistance, charity.

Споживча кооперація України з переходом до непу, отримавши господарську самостійність, здійснювала не лише вдалі торговельні та заготівельні операції, але, створивши водночас потужний економічний потенціал, вона намагалась провдодити добродійну діяльність. Держава всіляко прагнула залучати організації споживчої кооперації до виконання радянських проектів, включаючи зміцнення обороноздатності країни. Оскільки фінансових ресурсів для цього бракувало, діюча влада за рахунок збільшення пайових внесків кооперованого населення та зароблених коштів споживчої кооперації успішно вирішувала проблему матеріальної підтримки Червоної армії та її озброєння. Суттєвим виявився внесок кооперації у продовольче забезпечення червоноармійців. Більшовики також зобов'язували кооператорів та пайовиків матеріально підтримати створення об'єктів важкої промисловості, зокрема так званої «оборонки».

Нині, коли Україна переживає економічну скруту, а держава не в змозі надати повною мірою необхідну допомогу вітчизняним армійським підрозділам, ветеранам війни та праці, історичний досвід залучення державою споживчої кооперації до шефства над Червоною армією та його неупереджений аналіз можуть стати в нагоді.

До сьогодні питання використання радянською державою потенціалу споживчої кооперації з метою зміцнення обороноздатності країни упродовж 1920-х рр. досліджене недостатньо. Поза увагою залишається питання внеску працівників та пайовиків споживчої кооперації УСРР з метою підтримки Червоної армії, зокрема, у період неврожаю і голоду 1921 – 1922 рр. та фінансово-економічної кризи 1923 р. Наявна історіографічна база щодо висвітлення використання державою коштів споживчої кооперації на користь воєнної міцності країни край обмежена. Дивуватись цьому не доводиться, адже дослідження історії збройних сил СРСР завжди мало певні табу.

Починаючи з 1920-х рр. науковці передусім висвітлювали досвід кооперування робітників, членів профспілок, сільської бідноти [1], водночас досвід створення військових споживчих товариств не був предметом ґрунтовного дослідження. У ряді робіт із історії споживчої кооперації вітчизняні та іноземні автори підкреслювали благодійну допомогу кооператорів та пайовиків населенню під час голодоморів, щодо ліквідації неписьменності, однак їх безкоштовна допомога Червоній армії в період нової економічної політики та в подальші роки залишалась нерозкритою [2].

Зважаючи на те, що порушена нами тема практично не була до цього часу предметом спеціального аналізу знавцями історії кооперативного руху, автор поставила за мету започаткувати дослідження щодо використання державою потенціалу споживчої кооперації з метою зміцнення обороноздатності республіки та допомоги Червоній армії в 20-ті рр. ХХ ст. Саме в цей період споживча кооперація, спираючись на власну господарську ініціативу, найбільш масштабно змогла проявити добродійність, а з іншого боку – стати для радянської влади зручним «фінансовим донором».

Споживча кооперація України з перших кроків непу піклувалася про демобілізованих з Червоної армії червоноармійців, які бажали вступити до кооперативів. По-перше, їх звільняли від сплати вступного внеску, а по-друге, пайовий внесок вони могли вносити частинами [3, 117]. Розширення соціальної бази споживчої кооперації у зв'язку з відродженням у 1923 р. добровільного членства цілком влаштовувало керівництво України. Це спонукало до залучення в кооперативні товариства військово-службовців Червоної армії. Більшовики не заперечували проти того, щоб кооперативні організації систематично проводили пропагандистську роботу серед червоноармійців, адже це сприяло створенню військових споживчих кооперативів. Військова споживча кооперація певною мірою вирішувала проблему продовольчого забезпечення армії. Наприклад, партійні та кооперативні періодичні видання мали спеціальні рубрики: «Червона армія й кооперація», «Завдання кооперації в Червоній армії», які публікували дані про хід кооперування серед червоноармійців, роз'яснювали переваги членства в споживчих товариствах [4, 5 – 6]. Принагідно зазначимо, що асортимент продуктів і промислових товарів у червоноармійських крамницях був набагато кращий, ніж у сільських товариствах [5, 222].

Однак, керуючись постулатами класової боротьби, партійно-радянське керівництво республіки всіляко намагалось тримати кооперування військовослужбовців під своїм контролем. Відтак, комуністична фракція Центральної спілки споживчих товариств України – Вукопспілка (скорочено ВУКС) була змушена постійно підтримувати зв'язки з Державним політичним управлінням УСРР, інформуючи про результати кооперування червоноармійців та командирів Червоної армії. Безперечно, це свідчило про те, що діюча влада надавала кооперуванню військовослужбовців політичний характер і намагалась таким шляхом оволодіти всіма ланками споживчої кооперації [6, 43].

Зауважимо, що в умовах активізації господарської діяльності споживчої кооперації в ринкових умовах непу у кооператорів з'явилася можливість проявляти добродійність як серед кооперованого, так і некооперованого населення. Архівні документи та періодичні видання 1920-х рр. засвідчують, що у той період широко практикувалася безкоштовна допомога споживчої кооперації воїнам Червоної армії. Споживчі товариства та їх спілки опікувались військовими частинами: забезпечували їх продуктами, фуражем, ліками, теплим одягом, білизною, літературою, книгами, канцелярським приладдям тощо.

Ініціатором надання добродійної допомоги Червоній армії у перші роки непу виступила центральна спілка – Вукопспілка, яка мала більші матеріальні можливості, порівняно з місцевими кооперативними організаціями. На початку 1922 р., коли Радянську Україну охопив голод і виникли серйозні проблеми щодо продовольчого забезпечення армії, ВУКС організувала шефство над однією військовою частиною в Києві й однією в Харкові (по тисячі осіб у кожній) [7, 193]. Працівники апарату ВУКС не лише заготовляли для червоноармійців продукти харчування та предмети першої необхідності, але і презентували їм подарунки

на свята. Регулярною практикою стало отримання воїнами подарунків до дня Червоної армії та інших радянських свят. Так, лише в лютому 1922 р. керівництво ВУКС до дня Червоної армії виділило армійським частинам подарунків понад 300 млн крб. (згідно з грошовою реформою, 1 крб. зразка 1923 р. дорівнював 100 крб. зразка 1922 р.) [7, 31]. У лютому 1923 р. Вукопспілкою були закуплені подарунки кращим військовим частинам у зв'язку із відзначенням 5-річчя створення Червоної армії. Кошти для цього були взяті із надходжень від успішних експортних операцій споживчої кооперації УСРР на Ліонській та Лейпцігській ярмарках [8, 9]. Правління Вукопспілки не тільки добровільно, але й під тиском партійних та державних органів не раз ініціювало проведення тижнів червоноармійців, виділяючи грошові винагороди військовим загонам, які мали високі показники бойової підготовки, облаштовували усім необхідним військові шпиталі та санаторії.

Водночас Вукопспілка стала шефом Школи червоних старшин у Харкові, ухваливши в 1922 р. відповідне рішення. Вочевидь, це рішення також цілком влаштовувало керівництво республіки. Шефство розпочалося ще із 2-го з'їду уповноважених ВУКС (грудень 1922 р.), коли голова правління В.П. Затонський (відзначений владою в роки громадянської війни бойовим орденом) вручив цій школі Червоний прапор і подарунки [9, 41]. У грудні 1922 р. правління Вукопспілки ухвалило асигнувати Школі червоних старшин 10 млрд крб. із розрахунку 50 коп. золотом щомісяця (за тодішнім курсом) на кожного курсанта. Шефські виплати Вукопспілки у 1924 р. вже становили 97 крб. на місяць для кожного курсанта [10, 3].

Практикувалася добродійна допомога споживчої кооперації воїнам Червоної армії і на місцях. Так, зокрема, Харківське споживче товариство у 1922 р. переказало Червоній армії 1,5 млн крб. Водночас воно здійснювало шефство над 45-м автоброньованим загonom у Харкові, асигнуючи по 6 крб. золотом щомісячно кожному червоноармійцеві [11, 100]. У той період Полтавська райспоживспілка була шефом міської спеціалізованої охоронної команди, а Полтавське споживче товариство піклувалося про підшефну 14-ту піхотну школу, яка базувалася в місті [12, 35].

Здійснюючи культурно-просвітницьку діяльність серед населення, кооператори знаходили кошти і час для проведення різноманітних добродійних заходів в червоноармійських клубах. Так, наприклад, із 1923 р., у зв'язку із початком відзначення на Україні Міжнародного дня кооперації, працівники споживчої кооперації регулярно почали проводити для червоноармійців урочисті збори, вечори-концерти, безкоштовні спектаклі, вистави за участю пересувного кооперативного театру [13, 173]. У другій половині 1920-х рр. кооператори широко практикували у військових частинах безкоштовні кіносеанси та радіослухання, різноманітні вистави з метою посилення політпросвітницької роботи. Суттєвою безкоштовною допомогою системи споживчої кооперації у роки непу стала передплата нею для військових частин періодичних видань, зокрема кооперативних.

Керівництво республіки не лише підтримувало добродійні акції споживчої кооперації щодо

допомоги Червоній армії, але й постійно їх ініціювало, а в ряді випадків спонукало до директивного виконання. Так, наприклад, у червні 1921 р. Раднарком УСРР своїм розпорядженням зобов'язав губспоживспілки України систематично здійснювати закупівлю на вільному ринку не лише фуражу, але й канцелярського приладдя для постачання гарнізонів та лазаретів Червоній армії. Характерно, що, згідно з урядовим циркуляром, що роботу губспоживспілки мали розпочати негайно, отримавши завдання щодо закупівель необхідних товарів від губернських військових комітетів продовольчого забезпечення [14, 128].

Оскільки держава велику увагу приділяла зміцненню обороноздатності країни, споживчу кооперацію також змушували долучитися до в цієї справи. Наприклад, 19 березня 1923 р. Президія правління ВУКС ухвалила рішення про участь споживчої кооперації в Акціонерному товаристві Авіації та Повітряних Сполучень. Відтоді Вукопспілка стала одним із пайовиків цього товариства, яке опікувалося збройними повітряними силами України. Відповідно й місцеві кооперативні організації почали добровільно вступати до вказаного товариства, у такий спосіб підтримуючи його фінансово [15, 2]. Одним із перших пайовиком вказаного товариства стало Старо-Санжарське споживче товариство на Полтавщині, спеціально виділяючи кошти зі своїх прибутків. Водночас новосанжарські кооператори підтримували такі громадські організації, як Доброхім, Доброфлот СРСР, які опікувалися армійськими частинами [15, 3].

У другій половині 1920-х рр. добродійна підтримка вітчизняної споживчої кооперації Червоній армії зростає, що було викликано запровадженням радянським урядом політики посилення обороноздатності країни. Наприклад, 15 серпня 1927 р. у журналі «Кооперативне будівництво» був надрукований заклик правління Вукопспілки до кооператорів та пайовиків. У ньому ВУКС закликала підтримати ініціативу ВУЦВК, яка полягала в тому, щоб у відповідь на вбивство в Польщі радянського посла П.Л. Войкова допомогти зміцненню збройних сил СРСР, а саме: зробити свій внесок у спорудження ескадрильї «Розрив». Сама ж Вукопспілка виділила

15 тис. крб. на спорудження бойового аероплана «Червоний кооператор», котрий мав увійти до складу вищеназваної ескадрильї [16, 1-2].

Зрозуміло, що не без директиви партійно-радянського керівництва СРСР та УСРР організації споживчої кооперації здійснювали шефство над повітряним флотом країни. Регулярно проводилися так звані місячники і тижні «оборони СРСР». Підтвердженням цього є такі дані. Зокрема, Чернігівська райспоживспілка весною 1923 р. асигнувала на побудову повітряного флоту 750 золотих крб. та оголосила збір пожертвувань серед членів споживчих товариств [17, 3]. Союздонбасейн (Центральна спілка робітничої кооперації Донбасу) у 1923 р. виділив Червоній армії кошти на спорудження аероплану і 200 пудів підков кавалерійського зразка [18, 11].

Радянська влада тримала кооперування та пайові кампанії у споживчій кооперації під постійним контролем, розглядаючи її як зручне джерело зміцнення обороноздатності країни. Метод для цього

був вже не раз більшовиками апробований – реалізація серед працівників та пайовиків системи споживчої кооперації державних облігацій, збір добровільних коштів тощо. Одним із шляхів поповнення пайового капіталу споживчої кооперації стало відзначення Міжнародного дня кооперації. Цей день також не проходив повз увагу партійно-державного керівництва республіки. Саме в цей день вдавалося залучити до членства в кооперації тисячі нових пайовиків, відповідно, тодішня влада отримувала нову можливість використовувати надходження з метою залучення їх на потреби армії.

Отже, протягом 1920-х рр. вітчизняна споживча кооперація надавала Червоній армії суттєву матеріальну допомогу. З одного боку, ця допомога кооператорів була добродійна і базувалася на принципі гуманних якостей кооперативного руху. Водночас партійно-радянська правляча еліта республіки, всупереч кооперативній демократії та інтересам пайовиків, використовувала потенціал споживчої кооперації УСРР як надійне джерело підтримки зміцнення обороноздатності країни. Більшовики, порушуючи кооперативні принципи, втручалися в організаційно-господарську діяльність споживчої кооперації і перенаправляли частину її пайового капіталу на зміцнення обороноздатності СРСР.

Зрозуміло, що в умовах нинішньої економічної скрути потребує підтримки і сама система споживчої кооперації України, яка навіть і тепер намагається проводити добродійні акції. Проте здійснювати цю благородну справу кооператорам з кожним днем стає все складніше. У період сучасного посилення безробіття, на нашу думку, в пригоді могли б стати потужності та техніка колишніх військових заводів та об'єктів (що у більшості випадків стоять у запустінні), які цілком можна переобладнати для відродження переробної промисловості споживчої кооперації. Водночас споживча кооперація при сприянні нинішньої влади могла б стати постійним і надійним постачальником сучасної української армії, яка потребує глибокого реформування, якісних продуктів харчування, одягу, медикаментів, будівельних матеріалів, товарів культурного призначення тощо.

1. Кожаный П. Рабочая кооперация и профсоюзы. – М.: Труд и книга, 1925.

119 с.; Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917-1927. – Харків: Книгоспілка, 1928. – 43 с.; Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. Історико-статистичний нарис. – К.: Книгоспілка, 1929. – 68 с.

2. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР. Исторический очерк. – М.: Издательство Центросоюза, 1951. – 418 с.; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Товариство Української кооперації, 1964. – 624 с.; Споживча кооперація Української РСР. 1917-1967 / Ф.Д. Колесник, С.Г. Сіденко, О.С. Матковський. – К.: «Економіка», 1967. – 208 с.; Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та інші. Історія споживчої кооперації України. – Львів: Інститут Українознавства НАН України, 1996. – 383 с.

3. Пак В.П. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини (1866-2003 рр.) /

В.П. Пак, Ф.І. Ленченко. – К.: Ірідіум, 2003.

4. Кооперативне будівництво. – 1928. – № 2. – С. 5-6.

5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), Ф. 271 – Оп.1 – Спр. 2.

6. Там само. – Ф. 296. – Оп. 6. – Спр. 4.

7. Там само. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 1083.
8. Там само. – Ф. 296. – Оп. 6. – Спр. 1075.
9. Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка» 4-8 декабря 1922 года: Стенографический отчет. – Резолюции. – Харьков, 1922.
10. Кооперативный бюллетень Вукоопспилки. – 1923. – № 1-2.
11. Аліман М., Онітко Т. Добросичинна діяльність споживчої кооперації України на початку 20-х років // Споживча кооперація України: Іст. та соц.-екон. аспекти / С.Г. Бабенко, М.В. Аліман, В.В. Анопій та ін. – К: Ред газ. «Вісті центральної спілки споживчих товариств України». – 1996. – С. 110.
12. Державний архів Полтавської області, Ф. Р-363. – Оп.1. – Спр. 327.
13. Голець В.В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.) / В.В. Голець. – Чернігів: Просвіта, 2006.
14. ЦДАВО України. Ф. 296. – Оп.1. – Спр. 59.
15. В Вукоопспилке. В Правленіи и Президиуме. Заседание 19 марта 1923 г. // Кооперативний бюллетень Вукоопспилки. – 1923. – № 13-14.
16. Кооперативне будівництво. – 1927. – № 11-12.
17. Шефство кооперації над воздухофлотом // Красное знамя (Чернігов). – 1923. – 1 мая.
18. Факты, события, люди. Хронология потребительской кооперации Донецкой области (1888-2000 гг.). – Донецк: УАИ – прес, 2000.

К.П. Шкірчак

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.

Проаналізовано засоби пошквалення сільськогосподарської кооперації шляхом роботи кооперативних шкіл, співпраці з сільбудами та хатами-читальнями, читання лекцій, перегляду кінофільмів, прослуховуванні радіопередач.

Ключові слова: культурно-освітня діяльність, сільськогосподарська кооперація, школа кооперативної грамоти, сільбуд, хата-читальня, лекції.

In the article an author analyses facilities of revival of agricultural co-operation by work of co-operative schools, collaboration with silbuds and readers rooms, reading of lectures, revision of movies, listening of broadcasting.

Key words: cultural and educational activity, agricultural co-operation, school of co-operative deed, silbud, readers room, lectures.

На сучасному етапі розвитку нашої держави актуальним є питання про самоорганізацію українського суспільства, відродження національної свідомості нації. Звертаючись до попереднього досвіду, безумовно, дуже корисним буде розглянути історію кооперативного руху в Україні, зокрема сільськогосподарської кооперації. Саме в роки політичної та економічної кризи першої чверті ХХ століття відбувалося становлення власної кооперативної системи України. На сьогодні для нас є актуальними особливості становлення та функціонування кооперативної системи і, зокрема, її культурно-освітня діяльність.

Дослідженням сільськогосподарської кооперації України в різний час займалися І. Вітанович [1], В. Марочко [2], А. Морозов [3] та ін. Серед дослідників, які звертали увагу на культурно-освітню діяльність сільської кооперації, варто відзначити праці

О. Дулгерової [4], Н. Земзюліної [5], А. Сови [6], І. Фаренія [7].

Автор статті ставить за мету визначити особливості культурно-освітньої діяльності сільськогосподарської кооперації на Півдні України в першій третині ХХ століття та з'ясувати основні здобутки кооператорів щодо підвищення професійного рівня членів товариств і залучення некооперованого населення.

Головною підвалиною української кооперації від початку її виникнення було селянство. На думку І. Вітановича, кооперація зробила найбільший внесок у справу підтримки і відродження національного господарства України [1, 181]. Українська сільськогосподарська кооперація завжди розглядала проблему підвищення культурно-освітнього рівня селянства як одну з центральних. Кооперація потребувала великої кількості фахово підготовлених, ознайомлених із справами кооперативного господарства людей, які віддали кооперативній справі. Те, наскільки це було актуальним для сільської кооперації, свідчить стаття у журналі «Кооперативний шлях»: «У Мар'янівці (Гросулівського району) сільгосп кооперація вже кооперувала 95% людності, ... що селянство ще не дуже добре знається в кооперативній справі. Досі кооперація більше думає за прибутки, ніж про кооперативну пропаганду. Не тільки нема школи кооперативної грамоти, але, навіть, кооперативна гуртка. Тим часом охота до кооперативного знання – велика» [8, 30-31].

Найперше, що робилося для підвищення кооперативної грамотності селян, це організація силами сільських кооперативів бібліотек при сільбуддах та хатах-читальнях, в яких, з-поміж інших, були представлені книжки кооперативного змісту. Спеціально для організації таких бібліотек із фондів кооперативних товариств виділялися кошти. Так, наприклад, Анчекракське споживче товариство з прибутків 1918 р. відрахувало 5 тис. крб. на розширення бібліотеки [9, 17], а Коблівське споживче товариство на бібліотеку при кооперативі відрахувало лише 500 крб. [10, 15].

Дуже популярним та ефективним методом пропаганди кооперації були лекції. Їх організували на прохання керівників місцевих сільськогосподарських кооперативів. Для цього з Інструкторського відділу Споживсоюзу на село надсилався спеціальний лектор, часто разом з інструктором по кооперації. Зміст лекцій був загального характеру, наприклад, «Що таке кооперація?», «Кооперація у нас і за кордоном» тощо. Завдяки тому, що на лекцію запрошувалися як члени кооперативу, так і некооперовані селяни, аудиторія була великою. Після лекції часто проводилися бесіди, на яких селяни ставили запитання стосовно незрозумілих для них під час лекції моментів або ж хотіли поглибити свої знання про кооперацію [11, 27]. Часто кооперативні товариства ініціювали відкриття спеціальних вечірніх курсів із кооперації та культурно-освітніх кооперативних гуртків при сільбуддах для місцевих селян, на що не шкодували виділяти кошти з власних прибутків [9, 10].

Із упровадженням на території України нової економічної політики значна увага приділялася кооперації. Насамперед це пов'язано зі становленням централізованої системи управління та координації роботи всіх видів кооперації країни. Вукоопспилка